

150-річчя від дня народження Софії Русової

УДК 37.011.31: 78.01

Оксана ДЖУС

МУЗИКА В КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СОФІЇ РУСОВОЇ

Oksana DZHUS

MUSIC IN SOFIA RUSOVA'S CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITY

Анотація: у статті розкрито місце і роль музики в культурно-освітній діяльності С. Русової як передумови формування поглядів ученої на музичне мистецтво – складову концепції естетичного виховання.

Annotation: in the article a place and music role in cultural and educational activity of S. Rusova's is exposed as pre-conditions of forming of looks of scientific on a musical art as a constituent of conception of aesthetically education.

Ключові слова: музика, мистецтво, естетичне виховання.

Key words: music, art, aesthetically education.

Мета: з'ясування змісту музично-просвітницької діяльності Софії Русової як передумови формування поглядів ученої на музичне мистецтво – складову концепції естетичного виховання.

Одним із ключових напрямів оновлення національної школи є підвищення її ролі в розвитку культури українського народу. У зв'язку з цим особливої актуальності набувають питання про наповнення новим змістом такої важливої ділянки роботи сучасної школи, як естетичне виховання дітей і молоді, важливим засобом якого виступає мистецтво, зокрема музика.

Проблема ролі мистецтва у вихованні дитини дошкільного та молодшого шкільного віку посідає чільне місце у творчій спадщині Софії Федорівни

Русової – видатного педагога, громадського і політичного діяча, літературознавця, етнографа, історика, життя і науковий доробок котрої завдяки зусиллям низки науковців України і зарубіжжя (О. Бадалов, Т. Беднаржова, О. Губко, Г. Дацюк, О. Джус, Л. Зайцева, І. Зайченко, Н. Калениченко, В. Качкан, Є. Коваленко, З. Нагачевська, О. Проскура, О. Пшеврацько, Ф. Погребенник, Д. Чередниченко та ін.) виступив у цілий напрям – “русовознавство”.

Але попри різнобічні багаті напрацювання в цій сфері такий важливий пласт життя і творчості Русової Софії Федорівни, як музично-просвітницька діяльність ученої, досліджений неповно. Останнє не може не позначитися на цілісному уявленні про її життєвий і творчий шлях та духовний спадок у цілому.

Не зупиняючись на загальновідомих фактах із біографії вченої, зауважимо, що її надзвичайна прихильність до мистецтва була зумовлена декількома причинами. Передусім – генетично успадкованим природним нахилом до цього виду мистецтва. Так, сестра батька Русової Федора Лінфорса викладала музику в Петербурзі. Ученицею видатного англійського піаніста Джона Фільда, який деякий час працював у Росії, була мати Софії – французька Ганна Жерве, а її сестра Наталя – ученицею Ференца Ліста. Важливий вплив на формування музичних уподобань майбутнього педагога мало навколишнє середовище. З дитячих років Софія Лінд-

форс-Русова росла в осередку музики. У “Моїх споминах” – праці, на яку найбільше покликаються дослідники творчості видатної просвітительки, вона згадувала мистецьку гру на фортепіано матері, “музичні вечори”, що їх влаштовували сусіди родини Ліндфорсів (Свреїнови, Ждановичі, Свічини, Лизогуби, Камінери та ін.), у яких брала участь і мала Софійка. Поступово в її життя, окрім класики, входить і народна пісня. З дошкільного віку вона принесла пам'ять про няньку-українку, яка співала їй українських пісень й ознайомлювала з тяжким життям простого народу, пробуджуючи в маленькому серці співчуття й милосердя до його злиденного існування [6].

Не можна оминати увагою естетичного впливу на дівчинку-підлітка літературних творів Руссо, Вольтера, Гете, Байрона, Міллера, Тургенєва, котрі студювала в Олешнянській бібліотеці свого дядька Петра Жерве, шедеврів мистецтва, що знаходилися в батьківському будинку: репродукцій картин Дрезденської та Мюнхенської галерей, малярів “старих італійських майстрів”, зразків французького, італійського та старовинного китайського фарфору тощо.

Ще одним чинником естетичного становлення майбутнього вченого-педагога були природа рідної їй Чернігівщини та стосунки в родині. У батьківському домі панували повага до особистості, жінки, матері, віра в людину, демократизм, взаємопідтримка, милосердя і любов. “Батьки мої, – згадувала С. Русо-

ва, – дуже любилися, були шляхотні, високо освічені люди з добрим серцем” [16, 8–13]. Федір Ліндфорс збудував певеличк) церкву у своєму обійсті для дружини і потреб селян, школу та гончарську майстерню, оскільки оleshняни були переважно гончарями. Через те вони довго згадували свого “пана” добрим словом. Відчувалось лояльне ставлення родини і до кріпаків: 1861 року батька Софії Федорівни обрано мировим посередником, і він почав із захопленням “провадити “установні грамоти” на користь селян. Саме власний життєвий досвід спонукав Русову до думки про те, що “естетичні переживання дають найчистішу радість, а радість є могутній вихователь” [6, 16].

1866 р. батько переїжджає з родиною на проживання до Києва, і десятилітня Софія стає ученицею Фундуклеївської гімназії. У Києві поринає у справжнє музичне життя столиці – відвідує з батьком і сестрою оперний театр, практично всі мистецькі заходи. Особливе враження на неї справили концерти піаніста Рубінштейна та віолончеліста Портена. Київський салон Ліндфорсів збирав вишукане товариство, у якому Софія пробує себе як виконавиця: грає вальси, балади, ноктюрни Шопена, пісні Шуберта, переграє всі клавіри опер, що були тоді в Києві. Захоплювалася музикою так, що грала по 5–6 годин на день, і її вчитель, німець Кує, навіть відмовився продовжувати навчати дівчину, оскільки вважав, що нічого більше не може дати своїй учениці [6]. У київський період юна Софія “входить” в українське мистецьке середовище – опиняється під опікою родин Михайла Старицького та Миколи Лисенка.

Свідченням високого рівня фортепіанної підготовки С. Ліндфорс стало запрошення на навчання до консерваторії, надіслане з Петербурга сестрою матері Наталією. Але після смерті батька перед Софією та її старшою сестрою Марією постала проблема життєвого вибору, і вона обирає не музику, з якою пов’язували рідні та друзі її майбутню долю, а педагогічну справу: “Музика... консерваторія... – самі ці слова хвилювали мене, я так любила свій фортеп’я, опанувати ним цілком – яка спокуслива мрія! Але кому з того яка користь? Чи маю я право так егоїстично будувати своє життя? А люди? Чи не треба спочатку для них послужити?... я відмовилася од блискучої мрії... Долю свою вирішила я тоді, зреклася мистецтва, взялася за школу” [6, 35].

Педагогіка від цього часу стала пріоритетом діяльності майбутньої вченої, але музика залишилася невід’ємною ча-

стиною її життя. З відкриттям 1 вересня 1971 р. дитячого садка в Києві (за свідченням багатьох дослідників – першого українського, хоча сама С. Русова це заперечувала) сестри Ліндфорс через своїх вихованців – дітей Лисенків, Старицьких – включилися в активну культурно-просвітницьку роботу. Уже 1872 р. вони стали повноправними членами українського товариства “Стара громада”, куди входив і майбутній чоловік Русової – О. Русов. Саме останній, як згодом писала Софія Федорівна, “перший відкрив мені красу української народної пісні, заговорив до мене українською мовою і без довгих промов та пояснень збудив у мене любов до нашого народу, що вже ніколи не покидала мого серця й керувала всією моєю працею довгі літа” [6, 47]. Під впливом О. Русова Софія здійснила перше етнографічне дослідження в рідній Оleshні: збирала й записувала колядки, шедрівки, пісні, обряди, казки. Народна творчість справила на неї незабутнє враження: “наче якась ціла національна течія пробігла по Україні разом з товстими зшитками, записаними українськими народнимі піснями та казками, з’явилися перші бруньки нової національної свідомості” [6, 46].

Дім і дитячий садок сестер Лінфорс став осередком заходів національно-культурного змісту. У вечірні години тут за пропозицією М. Старицького відбувалися заняття аматорського драматичного гуртка. Його першою виставою була опера “Чорноморці”, створена М. Старицьким і М. Лисенком на основі п’єси Л. Кухаренка “Чорноморський побут на Кубані”. Її ставили на домашній сцені двічі й обидва рази з незмінним успіхом. Вдалися початок надихнув М. Старицького та М. Лисенка на створення опери “Різдвяна ніч” за мотивами гоголівської “Ночі перед Різдвом”. Постановка й виконання виявилися настільки змістовними, що “громадівці” почали клопотатися про перенесення вистави на сцену міського театру. Його оренда потребувала значних коштів, тому дирекція не поспішала надавати сцену невідомому творові (та ще й українському!), побоюючись фінансових втрат. Тоді сестри Ліндфорс взяли на себе погашення можливих збитків, і велика аудиторія вперше побачила українську оперу.

Любов до музики, участь у роботі драматичного гуртка зміцнювали дружбу Софії та Олександра Русова і згодом остаточно поєднали їх долі. Вивчивши оперу О. Даргомизького “Кам’яний гість” до кінця, згадувала С. Русова, “ми вже знали, що кохаємо одне одного,

і що ніякі національні, ані соціальні перешкоди вже нас не розлучать” [6, 52].

30 серпня 1874 р. Олександр Русов і Софія Ліндфорс повінчалися у церкві Св. Симеона в Петербурзі. Посадним батьком був М. Драгоманов, котрий у листі прислав своє благословення, а єдиним весільним дарунком стала рапсодія М. Лисенка (“дружби”) на мотив народної пісні “Ой глибокий колодязю, золоті ключі” (Українська рапсодія № 1). До слова, цей твір з надзвичайно високою майстерністю виконала викладач Київського інституту музики імені Р. Глієра, лауреат міжнародних премій Халікова А. І. в рамках проведення педагогічних читань “Творча реалізація ідей Софії Русової в сучасній педагогічній практиці”, організованих Національною академією педагогічних наук України, Державною науково-педагогічною бібліотекою України імені В. О. Сухомлинського, Педагогічним музеєм України та іншими інституціями столиці з нагоди 155-річного ювілею просвітителя 22 лютого 2011 року.

Переїмаючись інтересами чоловіка й повністю поділяючи їх, Софія Русова активно поринає в громадське та культурне життя українців російської столиці. Петербурзький період життя стає початком її широкої музично-просвітницької діяльності: як концертмейстер Олександра Русова, вона бере участь в його українських концертах, знайомиться з композитором М. Мусоргським (він поцінував О. Русова як співака і завжди грав йому уривки зі своїх опер); спілкується з професором Петербурзької консерваторії О. Рубцем, котрий радився з О. Русовим з приводу видання українських народних пісень.

1875–1876 рр. за дорученням “Старої громади” подружжя здійснило в Празі роботу, пов’язану з підготовкою і виданням першого “суцільного” “Кобзаря” Т. Шевченка з усіма його творами, забороненими російською цензурою. Така подорож дала Україні безцінний скарб, чимало перлин якого згодом були покладені на музику Миколою Лисенком і донесені до широкого кола слухачів як високомистецькі твори. Уже тільки цим подвижницьким учинком Русови вписали власну сторінку в історію української культури.

1879 р. Софія Федорівна переїжджає до Києва. Тут викладає музику в Київському кадетському корпусі, а вечорами займається політичною і громадською роботою, за яку того ж року вперше заарештована. У тюрмі не дозволяли навіть шити, не те що читати й писати. “Та бувало, – згадувала Русова, –

як тільки пройде вечірня перевірка і цілу тюрму обляже темна нічна тиша, політичні вже на вікнах, і лунає поза муром українська пісня, виливається в її мелодії вся туга, журба молодої душі, вся розпач в'язня, його змагання до щастя-волі" [6, 92].

З тих пір С. Русова знаходилася під пильним наглядом царської жандармерії. До кінця століття їй, матері трьох малолітніх дітей, довелося сидіти ще в чотирьох царських тюрмах. Та куди не закидали б Русових життєві обставини – у Єлисаветград чи Харків, Одесу, Херсон чи Вінницю, у їхньому гостинному домі завжди знаходили підтримку члени місцевих громад, представники свідомих інтелігенції. Коли в Херсоні гастролювала трупа М. Кропивницького, гостями О. Русових були М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський; діячка дружила з поетесою Дніпровою Чайкою (Л. Березиною-Василевською), надзвичайно теплі стосунки склалися в неї з відомим істориком Олександром Єфименко, професором історії Дмитром Багалієм, письменником Панасом Мирним та іншими видатними представниками української культури.

Кочівне життя головними містами та різними селами України сприяло тому, що Софія Федорівна могла тісно контактувати з українською свідомою інтелігенцією, працювати на користь свого народу. Зокрема, організувала "шкілки", "захорони", де "приміювала" найновіші методи виховання, вела широку просвітницьку роботу. Водночас не закидала музику, яка часто була її розрадою чи навіть єдиним заробітком.

У Чернігові наприкінці 1870 років помешкання Русових збирало мистецьку молодь. Софія Федорівна акомпанувала О. Русову та українському хору, брала участь у концертах, кошти з яких були використані для відкриття першої громадської бібліотеки (сьогодні – Чернігівська обласна бібліотека імені В. Г. Короленка). Часто під приводом музичних вечорів вирішувалися важливі політичні завдання, обговорювалися проблеми навчання і виховання, становлення української національної школи.

Піддавшись "народовець ким" настроям, Русови оселилися в Шаповалівці (селище в Борзнянському повіті на Чернігівщині). Переїжджаючи на нове місце проживання, взяли і "фортеп'ян" – дивовижу для селян, яка часто перешкоджала "простоті... відносин" із ними, до якої так прагнуло молоде подружжя. Упоравшись з господарством, Софія Федорівна "сідала грати, грала, забуваючи час і втому до пізньої ночі". Її му-

зика подобалася селянам, оскільки виконувала народні пісні. Імовірно, що саме цей досвід музикування схилив Русову до думки про те, що, використовуючи національне мистецтво – цей "могутній фактор художньо-естетичного виховання", народна школа віднайшла б нові засоби "благородного виховного впливу".

Слід зазначити, що музика займала поважну нішу і в житті дітей С. Русової. Так, її дочка Любов Ліндфорс 1920 – на початку 1930 рр. викладала спів (вона блискуче закінчила Московську консерваторію) в Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова в Празі, а 1945 р. – у таборі переміщених осіб Берхтесгаден у Німеччині [1, 15].

У другий, петербурзький період свого життя (1905–1906), Русови беруть участь у концертах, організованих товариством імені Т. Шевченка, яке було створене для допомоги українській молоді, що навчалася в Петербурзі. На такі концерти запрошували солістів оперного театру. Серед гостей петербурзького помешкання Русових був і Яків Степовий, а Олександр Русов залишався порадиником композитора та першим виконавцем його творів. Степовий згодом з урядом згадував підтримку Русових і присвятив їм твір "Степ" [5, 332]. Коли сім'я перебувала у Вінниці, то влітку молодий композитор часто бував тут. Приїздив і композитор Кирило Стеценко.

Відвідуючи в Москві дочку, котра навчалася співу в місцевій консерваторії, С. Русова познайомилася з Іваном Алчевським – сином організаторки першої в Україні жіночої недільної школи й основоположниці навчання дорослих грамоти Алчевської Христини Данилівни. Він створив у Москві музично-театральний гурток "Кобзар", який, за спогадами С. Русової, на Різдва "влаштував концерт із творів Я. Степового. Помешкання дочки "наповнилося співаками, грою на клавирі. І. Алчевський чудово виконував українські народні пісні" [3, 133].

У роки Першої світової війни, коли Русови перебували в евакуації у Саратові (1915–1916), Софія Федорівна організувала "гурт колядників", який ознайомлював місцевих жителів з українськими обрядами та звичаями, і справив велике враження на саратовців. За твердженням дослідників А. Зайцевої та О. Бадалова, надалі інтенсивність музично-виконавської діяльності С. Русової знижується, що зумовлене "обставинами її державницької та науково-педагогічної роботи і, зрештою, віком" [2, 77].

Погоджуючись загалом із таким трактуванням, ми водночас констатуємо, що музика залишається невід'ємною складовою життя С. Русової і в період національних визвольних змагань за українську державність, і особливо в час еміграції. Викликає щирий подив і захоплення, як у складних умовах еміграційного побуту вже поважного віку жінка не лише знаходила "резерви до життя" а й бачила в ньому красу. 1930 р. попри важкі матеріальні умови, родина Русових придбала фортепіано. З його покупкою, згадувала 74-річна Софія Федорівна, професор педагогіки, доктор соціології *honoris causa*, знана вже на весь світ "жіноча" і політична діячка, "життя... прийняло цілком колишній Русовський характер: приходять люде, співає Самойлов, приходять скрипачі – Григор'єв, Штейн, усякі народності, Люба [дочка – О. Дж.] співає..." [5, 313].

Софія Федорівна й надалі знаходить час на відвідування й організацію добродійних концертів, морально й матеріально підтримує українських виконавців [5, 410], організує вечори в притулку дітей-емігрантів, на яких часто сама акомпанує, займається музикою з онуком, музикує вдома, часто на самоті ("як нікого нема, то граю на форт. [фортепіано – О. Дж.], наче якому Богу молюсь..."). Музика була й тим містком, який еднав її з Україною: "Слухала радіо з Києва, концерти бандуристів. Боже, ще існує Київ, Київський театр, вулиці, а нас там ніде нема і не може бути..." [5, 436].

Про вагоме місце музики в житті Софії Русової свідчать спогади про бабуню "Пону" її онуків, ніжні й трепетні слова захоплення найдорожчою для них людиною. За словами внучки Олі, С. Русова "зовсім не була подібна до інших бабусь". "Не пам'ятаю, – згадувала вона, – щоб коли-небудь щось її боліло, або щоб вона хворіла... завжди в неї було повно планів про громадську роботу, безліч знайомих, все якісь зустрічі й засідання... Лиш одну розвагу признавала бабуся для себе. Це була гра на фортепіані... І досі вважаю, що ніхто так не вмів передати Шопена, як вона..." [7, 5]. Сама ж діячка про своє мистецьке захоплення писала так: "Музика – це є справді мова душі, вона реально нічого не каже, але заторкує такі струни душі, такі несвідомі почуття, які без неї може ніколи не прокинулись би..." [5, 317].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що музичне мистецтво відіграло в житті С. Русової надзвичайно велику роль. За твердженням дослідників її

творчої спадщини, діяльність видатного педагога як виконавиці-піаністки “сприяла поширенню як західноєвропейської, так і новоствореної української музики” [2], а її помешкання часто було своєрідною творчою лабораторією українських композиторів. Музичне мистецтво залишалося чи не найголовнішою сферою її творчих уподобань, бо саме від музики йшла юна Софія Ліндфорс до педагогіки і в ній “теж шукала чогось мистецького, творчого” [6, 35].

ЛІТЕРАТУРА

1. Джус О. В. Берегиня роду Ліндфорс-Русових / О. Джус // Обрії. – 2004. – № 1. – С. 13–18.
2. Зайцева Л. Музично-просвітницька діяльність Софії Русової / Л. Зайцева, О. Бадалов // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. – Чернігів, 2006. – Вип. 39. – С. 74–77.
3. Микола Лисенко у спогадах сучасників : у 2 т. – К., 2003.

4. Русова С. Вибрані твори / С. Русова. – К., 1996. – 303 с.
5. Русова Софія. Мемуари. Щоденник / Софія Русова. – К. : Поліграфкнига, 2004. – 544 с.
6. Русова С. Мої спомини / С. Русова. – Львів : Хортиця, 1937. – 280 с.
7. Русова-Базилевська О. Моя бабуся (У 20-ліття смерті Софії Русової) / О. Русова-Базилевська // Жіночий світ. – Вінніпег, 1960. – Ч. 3. – С. 5.

Стаття надійшла 16.02.2011 р.

УДК 37.013

Ірина РИС

СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ – ОСНОВОПОЛОЖНИК УКРАЇНСЬКОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Irina RYS

STEPAN RUDNYTSKY AS A FOUNDER OF THE UKRAINIAN GEOGRAPHICAL ETIMOLOGY

Анотація: у статті розкрито вагомий внесок С. Рудницького у творення й розроблення системи української географічної термінології; висвітлено погляди вченого на основні засади створення словника географічних термінів та їх наукову інтерпретацію.

Annotation: the article reveals the weighty input of S. Rudnytsky into creation and development of the Ukrainian geographical terminology system. It shows the scientist's view on the main tendencies of the geographical terminology dictionary and their scientific interpretation.

Ключові слова: Степан Рудницький, географія як наука, терміни, народна мова, словник.

Мета: розкрити методологічні засади дослідження С. Рудницьким української географічної термінології та його вклад у впорядкування і розвиток географічних термінів на народній основі.

В історію української географічної науки Степан Рудницький (1877–1937) увійшов як різноплановий дослідник. Коло його наукових інтересів досить масштабне: це питання фізичної та соціально-економічної географії України, фізичної географії західних частин України, Західної Європи, регіональної геоморфології, геополітики [2, 34].

Особливої уваги заслуговують студії вченого, присвячені створенню термінологічного апарату географії як на-

уки. С. Рудницький одним із перших в Україні розробив методологічні засади дослідження географічної термінології, зібрав та впорядкував численні усталені українські географічні поняття і терміни.

На початку ХХ століття українська географія знаходилася лише на стадії становлення і ще не мала термінологічної системи, без якої не може обійтися жодна наука. 1905 р. С. Рудницький розпочав збирання географічних термінів, оскільки, як сам зізнавався, “відчував брак науково-географічної термінології дуже діймаючи” [3, 1].

Така копійка робота завершилася виданням 1908 р. обширної розвідки “Начерк географічної термінології” у XII томі “Збірника математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства імені Шевченка” [3], а згодом, 1913 р., – доповненням “Причинки до географічної термінології” [5]. Як зазначає вчений, джерелами його праці послужили матеріали словників української мови (зокрема Євгена Желехівського “Малорусько-німецький словар” у 2-х томах), термінологічні праці філолога Івана Верхратського, математика Володимира Левицького, хіміка Івана Горбачевського та власні записи народної термінології в Карпатах, Підгір’ї і на Поділлі [3, 1–2].

Відзначимо передовсім, що географія (або землезнання) у трактуванні вченого – “наука, що дає нам всі найважливіші відомості про землі й народи” [4,

3]. Таке її розуміння узгоджується з обширним уведенням термінології в науковий обіг.

“Начерк географічної термінології”, укладений С. Рудницьким, є німецько-українським, і це має своє пояснення. “Зробив я так тому, – пише вчений, – що: 1. німецька географічна термінологія є докладніша, методичніша і багатша, як англійська або французька, 2. географічна наука є найбільш систематично трактована таки у німців. Хто хоче працювати у географії, мусить знати німецьку географічну літературу, бо географію таки німці зробили скристалізованою наукою” [3, 2]. Більш детально складність завдань при укладанні С. Рудницьким словника географічних термінів розкриває О. Шаблій [7, 17].

Словник географічних термінів сам автор скромно називає “Начерком географічної термінології”, а в передмові до нього – і “словарцем”. І хоч зазначає, що він є “рішучим прихильником міжнародних термінів” [3, 2], однак, це не завадило йому зібрати та сформулювати українську географічну термінологію на багатому народнорозмовному матеріалі. У словнику зафіксовано майже 6 000 німецьких термінів, яким віднайдено більше 7 000 українських відповідників, оскільки до багатьох німецьких понять автор добирає синонімічні з багатого арсеналу народної мови, наприклад: Abenddämmerung – смерк, сумрак, змеркане, присмерк; Ausstrahlung – проміньоване, визаряне,